

Loreta VAIČIULYTĖ-SEMĖNIENĖ

Lietuvių kalbos institutas, Vilnius

BŪDVARDŽIŲ REIKŠMĖ IR VALENTINGUMAS

1. Pastaraisiais dešimtmečiais daug rašoma ne tik apie veiksmažodžių¹, bet ir apie būdvardžių valentingumą. Kadangi būvardis, kaip ir veiksmažodis, yra semantinis predikatas, jis gali būti aprašomas panašiai kaip ir veiksmažodis.

Plg.: *Svečiai dėkoja šeimininkams už vaišes* (Sližienė 1994: 173).

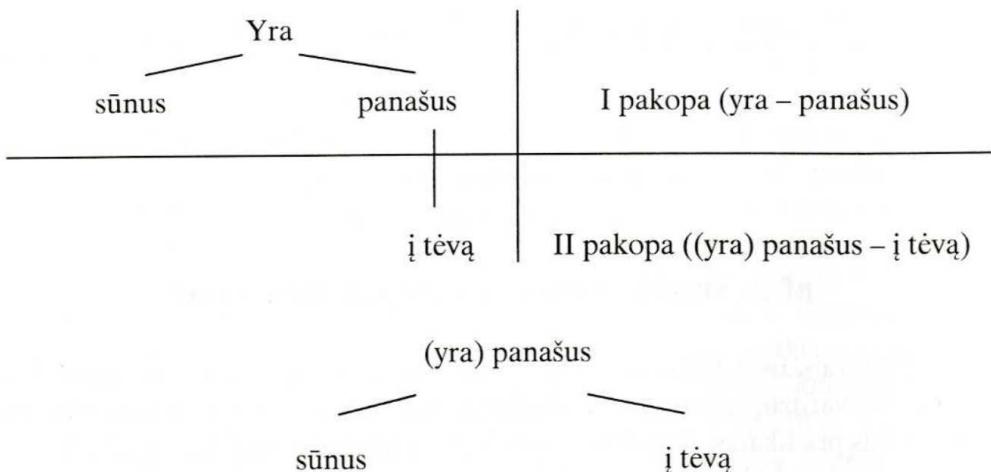
Jis yra dėkingas man už pagalbą DŽ.

1.1. Kalbant apie valentingumą, skirtingai nusakomas tarinio jungties (Kopula) ir būdvardžio santykis. Vieni, pvz., G. Helbigas (1992: 111), J. Erbenas, U. Engelis, W. Flämigas, W. Jungas (Starke 1973: 138), A. Valeckienė (1998: 41) tarinio jungtį *būti* aptaria kaip ir kitus veiksmažodžius, kurie gali prisijungti aktantus ir atlirkti sakinio formuojamąjį vaidmenį. Kiti, pvz., U. Fixas (1970: 485), K. Junkeris (1969: 111) tarinio jungtį atskiria nuo kitų savarankiškos reikšmės veiksmažodžių kaip semantiškai tuščią, kuri gali būti tik tarpininkė tarp daiktavardžio ir predikatinio būdvardžio.

G. Helbigas (1992: 111), aptardamas būdvardžio valentingumą, kalba apie valentingumo hierarchiją ir skiria dvi pakopas. Pirmoje pakopoje yra jungties valentingumas, o antroje – predikatinio būdvardžio valentingumas. Jungties valentingumas esas sintaksės lygmenė, o semantikos lygmenė galima esą kalbėti tik apie predikatinio būdvardžio valentingumą, nes jungtis šiame lygmenėje pasirodanti tik kaip tarpininkė.

Paémę lietuvišką pavyzdį: *sūnus yra panašus į tėvą*, šias dvi pakopas galėtume pavaizduoti šitaip:

¹ Išsamesnė literatūra apie veiksmažodžių valentingumą pateikiama N. Sližienės „Lietuvių kalbos veiksmažodžių junglumo žodyne“ T. 1. (1994: 55–57).

Pirmoje pakopoje, pagal G. Helbigą, būdvardis, kaip ir daiktavardis, yra jungties sintaksinis aktantas. Antroje pakopoje, kuri yra semantikos lygmenyje, būdvardis yra predikatas. Būtent su juo, o ne su jungtimi ir būdvardžiu, siejami du aktantai – subjektinis vardininkas ir tiesiogiai nuo būdvardžio priklausoma prielinksniinė konstrukcija.

Jungtis, kuri semantikos lygmenyje negali būti predikatu, nes neturi leksiškės reikšmės (Fix 1970: 486), yra tik tarpininkė, padedanti būdvardžiui išreikšti savykų tarp jo priklausomujų (aktantų) (Helbig 1992: 111).

Būdvardžio vartojimas sakinyje atributiškai taip pat rodo, kad jungtis nėra reikšminga, nusakant būdvardžio, kaip predikatinio žodžio, valentingumą.

Apskritai kalbant, tarinio jungties valentingumas kelia abejonių į sintaksės lygmenyje. Jei valentingumas yra veiksmažodžio reikšmės lemiamā ypatybė, o tarinio jungtis yra „semantiškai tuščia“, tai kuo galėtų remtis jos sintaksinis valentingumas? Tai, kad tarinio jungtis siejasi su subjekto vardininku ir predikatiniu žodžiu, ko gero, priklauso nuo jos, kaip veiksmažodžio, gryna gramatinio pajėgumo prisijungti kitus žodžius bei jų formas. Toks pajėgumas būdingas veiksmažodžiams apskritai (plg. Apresianas 1974: 120).

Šiame straipsnyje daugiausia dėmesio bus skiriama būdvardžių reikšmės ir valentingumo savykio tyrinėjimams.²

2. Būdvardis, kaip atskira kalbos dalis, reiškia daikto ypatybę, kuri neegzistuoja savarankiškai.³ Ypatybė priklauso daiktui, kuris yra jos turėtojas. Būd-

² Reikšmės ir valentingumo savykis bus nagrinėjamas, remiantis N. Sližienės (1986: 45–95) straipsniu.

³ Šiame straipsnyje atsiribota nuo būdvardžių bevardės giminės formų, kurios „paprastai nesiejamos su daiktavardžiais ir ypatybę reiškia apibendrintai“ (DLKG 1994: 169). Lietuvių kalboje nėra bevardės giminės daiktavardžių, todėl jos negali eiti pažyminiai, negali būti su daiktavardžiais derinamos.

vardis yra predikatinis žodis, kuris reiškia požymį, priskiriamą daiktui. Požymis yra nusakomas kaip daikto savybė arba kaip santykis tarp dviejų ar daugiau daiktų. Būdvardis, kaip predikatinis žodis, sakinyje visada atveria vieną laisvą vietą argumentui, t. y. daiktui, kuris yra požymio turėtojas – deskriptas (D)⁴. Dauguma būdvardžių atveria tik vieną laisvą vietą argumentui, būtent deskriptui. Tokie būdvardžiai yra vienvalenčiai. Jiems, kaip ir kitiems būdvardžiams, deskripto realizavimas yra būtinės, kadangi būdvardis priklauso nuo daiktavardžio, yra su juo derinamas⁵.

Yra būdvardžių, kurie požymį nusako kaip santykį tarp dviejų ar daugiau daiktų. Būdvardis, atverdamas dvi ar daugiau laisvų vietų predikato argumentams, pats valdo žodžius, žyminčius daiktus, kuriems priskiriamas predikatu reiškiamas požymis – santykis, išskyrus deskriptą, su kuriuo būdvardis derinamas. Atvertų laisvų vietų skaičius priklauso nuo būdvardžio reikšmės. Būdvardžio reikšmė taip pat reikalauja, kad būtų pavartota tam tikra valdomų žodžių forma (*kibiras sklidinas vandens; sūnus priklausomas nuo tėvų; aš dėkinga tau už pagalbą*).

2.1. Būdvardžio vartojimas su kitais žodžiais sakinyje priklauso nuo jo valentinių savybių, t. y. nuo to, kiek būdvardžio reikšmė atveria argumentams laisvų vietų, kurias užpildo tam tikros formos žodžiai. Būdvardžio valentingumas – tai būdvardžio reikšmės lemiamā ypatybė atverti tam tikrą skaičių laisvų vietų, kurias sakinyje užima tam tikros reikšmės žodžiai bei jų formos arba jų atitikmenys. Valentingumas siejamas su trimis lygmenimis: abstrakčiu loginės semantikos ir dviem konkrečiais kalbos lygmenimis – sintaksės ir leksinės semantikos.

2.1.1. Predikatinės analizės metodu abstrakčiame loginės semantikos lygmenyje nustatoma, kiek būdvardis, būdamas predikatiniu žodžiu, atveria laisvų vietų argumentams (t. y. tam tikriems vienetams ar individams realiame pasauliye) (Tekorienė 1982: 135). Atsižvelgiant į tai, ar būdvardis atveria vieną, ar daugiau vietų, skiriami vienvalenčiai ir daugiavalenčiai būdvardžiai. Jei būdvardis nusako daikto x savybę F, jis atveria vieną laisvą vietą argumentui – požymio turėtojui, t. y. deskriptui (*mėlynas angas, gėlė yra graži*). Tai vienvalenčiai būdvardžiai. Jei būdvardis nusako santykį tarp dviejų ar daugiau daiktų, jo teiginio funkcija R (x, y...), kur tarp objektų x ir y... yra santykis R (pvz., *sūnus panašus į tėvą*). Tokie būdvardžiai yra dvivalenčiai arba daugiavalenčiai, pvz.: *aš skolinges kaimynui pinigais už iškirstus medžius*. Predikatinis būdvardis *skolinges* „neatsiskaitęs su kuo“ atveria keturias laisvas vietas argumentams: *aš [x], kaimynas [y], pinigai [z], medžiai [α]*. Būdvardis reiškia šių keturių argumentų santykį (R) ir yra keturvalentis.

⁴ Deskripto terminas D. Tekorienės (1983: 97–107) ir E. Jakaitienės (1988: 62).

⁵ Deskripto realizaciją sintaksiniame lygmenyje atitinka *deskripto žodis* (t.y. daiktavardis) – N_D.

2.1.2. Loginės semantikos lygmenyje taip pat nustatomos argumentų semantinės funkcijos pagal jų santykį su predikatu bei kitais argumentais. Argumentai su įvardyta semantine funkcija yra semantiniai aktantai. Dažniausios yra šios būdvardžio semantinių aktantų funkcijos⁶:

1. **D e s k r i p t a s [D]** – apibendrinta požymio turėtojo ar savininko funkcija, kuri analizuojant konkrečių būdvardžių valentingumą gali būti detalizuojama kaip agentas, patientas, percipientas, beneficientas, kontentyvas.

2. **A g e n t a s [A]** – veiksmo atlikėjo funkcija, būdinga gyviems daiktams (*ėjo geninas žąsimis vyras*).

3. **P a t i e n t a s [P]** – veiksmo poveikio gavėjo arba būsenos turėtojo funkcija, būdinga tiek gyviems, tiek negyviems daiktams, taip pat abstraktiems dalykams (*laisvi žmonės, akys pilnos ašarių*, karo *b a i s u m a i* priešiški žmogaus *prigimčiai*).

4. **P e r c i p i e n t a s [Pcp]** – psichinės būsenos patyrėjo funkcija, būdinga gyvoms būtybėms, suvokiančioms tikrovės dalykus, turinčioms tam tikrą nusiteikimą jų atžvilgiu, psychologiskai į juos reaguojančioms (*sūnus visiems noulaidus*).

5. **B e n e f i c i e n t a s [B]** – adresato, turėtojo funkcija, būdinga daugiausia gyvoms būtybėms, ypač asmenims, kurių naudai ar nenaudai kas yra (*Jonas skolingas tėvui, Juozapota turtinga adatų*).

6. **K o n t e n t y v a s [Con]** – būsenos ar ypatybės turinio funkcija, būdinga įvairiems daiktams bei reiškiniams (*viršininkas godus garbės, knyga verta simto litų*).

7. **K o m p a r a t y v a s [Comp]** – lyginimo standarto funkcija, pasitaikanti greta būsenos patiento ir būdinga daiktui, su kuriuo kas nors lyginama, lygiuojasi (*sūnus panašus į tėvą, vertimas artimas originalui*).

8. **K a u z a t y v a s [Caus]** – būsenos priežasties funkcija (*Adomonis nekaltas dėl Izidoriaus vargo*).

9. **M o t y v a s [M]** – motyvavimo funkcija, būdinga daiktams, reiškiniams, kurie suvokiami kaip būsenos pamatas (*vaikai dékingi už pagalbą*).

10. **F i n i t y v a s [Fin]** – tiuko, paskirties funkcija, būdinga daiktams bei reiškiniams, kurių siekiama, kuriems kas skiriama, tinka (*kédé patogi sedeti, antklodė reikalinga užsikloti, kiaulės reikalingos ir šeriai am*s).

Nusakytos būdvardžio aktantų semantinės funkcijos yra būdvardžio semantinis valentingumas, kuris gali būti pavaizduotas būdvardžio semantinio valentingumo struktūra (SemVS). Sakinyje ją realizuoja tam tikra sintaksinio valentingumo struktūra.

⁶ Semantinių funkcijų pavadinimai čia pateikiami remiantis N. Sližienės (1994: 20) ir E. Jankaitienės (1988: 62) darbais.

2.1.3. Sintaksės lygmenyje nustatoma, kokios formos žodžiais yra realizuojami semantiniai aktantai. Būdvardžio reikalavimas tam tikros formos žodžiu arba jų atitikmenę vadinas būdvardžio sintaksiniu valentingumu, kuris gali būti pavaizduotas tam tikra sintaksinio valentingumo struktūra (SinVS).⁷

Būdvardžio sintaksiniai aktantai turi atramą loginės semantikos lygmenyje, nes jie yra semantinių aktantų kalbinės (sintaksinės) realizacijos. Kiek predikatas – būdvardis turi argumentų – semantinių aktantų, tiek yra ir sintaksinių aktantų.

2.1.3.1. Sintaksės lygmenyje nustatomas ir sintaksinių aktantų būtinumas bei fakultatyvumas. Atskirti šiuos aktantus galima naudojantis eliminavimo testu. Būtinujų aktantų sakinyje negalima praleisti, nes tada sakiny būtų negramatiškas ir nesuprantamas.

Pvz.: *Jis lojalus vyriausybei DŽ.*

Istaiga pavaldi ministerijai DŽ.

* *Jis lojalus.*

* *Istaiga pavaldi.*

Fakultatyvieji sintaksiniai aktantai sakinyje gali būti praleidžiami, o sakiny lieka gramatiškas ir suprantamas.⁸

Pvz.: *Mokslas visiems reikalingas DŽ.*

Ji buvo paklusni motinai DŽ.

Plg.: *Mokslas yra reikalingas.*

Ji buvo paklusni mergaitė.

2.1.3.2. Be sintaksinių aktantų (būtinujų ir fakultatyviųjų⁹), prie būdvardžio gali jungtis ir kiti žodžiai, kurie vadinami laisvaisiais nariais. Laisvieji nariai nepriklauso būdvardžio sintaksinei valentingumo struktūrai, nes nerealizuoją jokių semantinių aktantų loginės semantikos lygmenyje. Todėl jie yra laisvi ir,

⁷ SinV struktūros – tai būdvardžių sintaksinio vartojimo modeliai, kurie žymimi šiais simboliais: N_D – deskripto žodis, Adj – būdvardis, Pron – įvardis, Inf – bendratis, Part – dalyvis, SD – šalutinis sudėtinio sakinio dėmuo, Gen – kilmininkas, Dat – naudininkas, Acc – galininkas, Instr – įnagininkas. Pvz., būdvardžio *laisvas „neprivalantis laikytis ko, nepaliestas“* SinVS yra N_D – Adj – nuo Gen (vaikai laisvas nuo mokesčių).

⁸ Eliminavimo testo naudojimas fakultatyviųjų sintaksinių aktantų nustatymui yra skirtingai interpretuojamas. K. Junkerio (1969: 292) nuomone, visų būdvardžių pirmoji argumento laisva vieta būtinai turi būti užimta, o kitų laisvų vietų užémimas gali būti fakultatyvus. Priešingai teigia K.-E. Sommerfeldtas (1971: 115), sakydamas, kad beveik visi būdvardžio partneriai yra [loginės semantikos lygmenyje] būtini, o tokio partnerio praleidimas yra susijęs su būdvardžio reikšmės kito varianto aktualizavimu.

⁹ G. Helbigas (1992: 106) aptaria K. J. Saebo apibrėžtus (definit) fakultatyviuosius ir neapibrėžtus (indefinit) fakultatyviuosius aktantus. Jie priklauso nuo konteksto. Pvz.: *Peteris negali rasti žodynų. Jis jau ilgai ieskė, bet veltui.* Kalbama apie apibrėžto (definite) aktanto praleidimą; klausytojas gali tiesiogiai iš konteksto užpildyti ieško argumento laisvą vietą. Plg. pvz.: *Peteris sėdi prie radio. Jis rūko.* Kontekstas čia nepadeda. Užpildyti rūko argumento laisvą vietą reikia kalbėtojo bendrų žinių apie pasaulį.

kaip teigia D. Tekorienė (1983: 106), neaktualūs apibrėžiant būdvardžio reikšmę. Predikatinėje struktūroje laisvieji nariai atitinka ne predikato argumentus, o atskirus predikatus (Helbig-Schenkel 1973: 38; Helbig 1982: 24; Sližienė 1994: 35). Laisvieji nariai gali būti suprantami kaip redukuoti sakiniai (Helbig 1982: 24).

Pvz.: *Vyras rado šiai popietei patogią poguliu i vietelę* bk.

Plg.: *Vyras rado patogią poguliu i vietelę, kuri tiko šiai popietei / tinkamą šiai popietei / Ji labai tiko šiai popietei.*

Laisvieji nariai kartais gali pavaduoti būdvardžio sintaksinius aktantus. Tačiau ir tokiais atvejais laisvieji nariai netraukiami į SinVS.

Pvz.: *Jis liūdnas ir dėl to [...], kad svetimas tapo savo namuose* (plg. *namams*) Smn.

Esate *visuomenėje* (plg. *visuomenei*) žinomas žmogus, ir aš klaušiu jus to, kas tą visuomenę domina Knd.

O aš – tik pašalinis, visai *nereikalingas jo gyvenime* (plg. *gyvenimui*) Rdzv.

Sakinyje laisvieji nariai gali būti pridedami ar numetami. Tačiau negalima paneigti, kad tam tikrame kontekste laisvieji nariai (freie Angabe) sakinio komunikacijai gali būti svarbiausi ir būtini. Toks laisvujų narių komunikacinis būtinumas néra susijęs su jų sintaksiniu – semantiniu (kaip laisvujų narių) statusu (Helbig 1992: 92). Kaip teigia H. Bluhmas (1978: 13), komunikacinis būtinumas yra kalbos vartosenos, o ne gramatikos kriterijus.

Pvz.: Stebétinu būdu *Leonardas ši kartą* visai ir nebuvu *reikalingas* to *įkalbėjimo* ar jo *įtikinimo* Sv.

Laisvasis narys *ši kartą* komunikaciiniu požiūriu yra būtinės. Jeigu jis būtu praleistas, sakinys būtų suprastas neteisingai.

Plg.: *Leonardas nebuvu reikalingas to įkalbėjimo* ar jo *įtikinimo* Sv.

Išeitų, kad Leonardo įkalbinėti nereikia ne tik šikart, bet ir visą laiką. O sakiniu kaip tik norėta pasakyti, kad to įkalbėjimo ar įtikinimo nereikia tik *ši kartą*.

2.1.3.3. Laisvujų narių praleidimas yra kitoks nei fakultatyviųjų aktantų. Jei praleisdami laisvuosius narius, mes prarandame visą informaciją apie jų pateiktus faktus, tai sakiniai be fakultatyviųjų aktantų (palydovų) reiškia maždaug tai, ką ir su jais, nes jais nusakoma tam tikra mūsų suvokiamos situacijos dalis (Sližienė 1995: 61).

Pvz.: *Tėvas skolinges kaimynui* bk.

Galima numanyti, kad tėvas skolinges tam tikrą pinigų sumą, kuri šioje situacijoje (kaip mažiau aktuali informacija) nepasakyta.

2.1.3.4. Kaip laisvieji nariai komunikaciiniu požiūriu gali būti būtini, taip būtinieji aktantai gali būti praleidžiami, kad būtų išvengta komunikacinio pertekliaus.

Pvz.: Čia Severja, prisikrembliaus *pilną vytelinę*, dar ilgai ilgai žiūréjo į tolį.
Vž.

Būtinasis aktantas gali būti praleistas dialoge ir vientisame tekste. Tačiau ir tuomet jis pasakomas netiesiogiai (a) arba gali būti lengvai numanomas (b).

Pvz.: a) Jis kažką skubiai rašė į palaidus bloknoto lapus, laikydamas jį ant kelių. Aplinkui mėtėsi jau *pilni* (plg. *rašto*) *lapai* Lnk.

Vladukas, kad ir *nepilną kibirą* pasėmės, nešiodavo iš prūdžiuo (=*tvenkinio*) vandenį Ap.

Vis *pilni* ir pilni tie *troleibusai*, net stebies, kodėl tiek daug tų važiuojančių į miesto centrą Lnk.

b) Visas jo gyvenimas pašoko. *Aruodai kupini* ... (plg. *visko*) Mč.

Mano *piniginę pilna* (plg. *litų*), esu dailiai apsirėdės Šk.

– Nenusisekė vaikui, – miglotai burbteli Vainoras *pilna* (plg. *maito*) *burna* Av.

Būtent kontekstas išsaugo visą perteikiamą informaciją ir šis negramatiškumas (būtinujų aktantų eliminavimas prieštarauja kalbos sistemai) yra neutralizuojamas (Helbig 1992: 50).

2.1.4. Leksinės semantikos lygmenyje nustatoma, kokių semantinių klasių žodžiai gali būti būdvardžio sintaksiniai aktantais. Tai lemia būdvardžio galėjimas jungtis su tam tikros leksinės reikšmės žodžiais. Būdvardžio semantinio derinimosi su kitais žodžiais galimybės vadinamos būdvardžio leksiniu valentingumu.¹⁰ Pvz., galima sakyti *paklusni motinai duktė*, bet nepasakytume * *paklusni tévynei kédé*; su būdvardžiu *vedinas* einantis deskripto žodis ir įnaginininkas turi įvardyti gyvą būtybę [+Anim] arba žmogų [Hum] (*vyrai arkliais vedi* - *ni* bk, *motina vaiku veda* - *ni* bk). Būdvardžio *nešinas* deskripto žodis turi įvardyti gyvą būtybę [+Anim] arba žmogų [Hum], o įnaginininkas įvardija gyvą būtybę [+Anim], žmogų [Hum] arba daiktą [-Anim] (nubėgo *katinas pele nešinas* bk, grįžo šuo žąsies *sparnu nešinas* bk, čia perėjo per kiemą *merga kibira* *nešina* M-Pt; eina tuo sodu [*moteris*] *kūdikiu nešina* Bl, grįžo *motina viščiukais nešina* bk). Būdvardžio *panašus* leksinė aplinka gali būti įvairi. Pvz., *vaikas* [Hum] *panašus į motiną* [Hum] bk, *į sudžiūvusį šakaliuką* [-Anim] bk; *skuduras* [-Anim] *panašus į ratu skriejančią paukštį* [+Anim] Cv, *į sutryptą viltį* [Abstr] bk, *į nuskriaustą kačiuką* [+Anim] bk; keistas *bildesys* [Abstr] *panašus į svajonių griūtį* [Abstr] bk; visos *idėjos* [Abstr] *panašios į nesveiko žmogaus kliedėjimus* [Abstr] bk.

Taigi sintaksinis ir leksinis būdvardžio valentingumas išorinėje struktūroje realizuoja būdvardžio semantinį valentingumą abstrakcioje giliojoje struktūroje.

¹⁰ Leksinis valentingumas nurodomas šiais simboliais: Hum – žmogus, +Anim – gyva būtybė, -Anim – negyvas daiktas, Abstr – abstraktus dalykas.

3. Kadangi būdvardžio valentingumas priklauso nuo jo reikšmės, tai tas pats būdvardis, pavartotas skirtingomis reikšmėmis, kiekvienu atveju turi skirtingą arba sintaksinį, arba semantinį ar leksinį valentingumą. Nuo būdvardžio reikšmės taip pat priklauso, keliavalentis yra būdvardis.

Pvz., būdvardis ***kaltas, -a*** (1) reikšme „nusižengęs, nusikaltęs“ yra dvivalentis:

N_D - Adj - (délGen)¹¹

Tėvas ne kaltas (dél kaimyno nelaimės) bk.

N_D - Adj - (Instr_{pron})

Aš (niekuo) ne kaltas Vž.

(2) reikšme „pasiskolinęs ką nors“ šis būdvardis yra trivalentis:

N_D - Adj - (Dat) - (Acc)

Aš kaltas (draugui) (du litus) bk.

N_D - Adj - (Dat) - (Gen)

Jonas kaltas (tévui) (pinigų) bk.¹²

(3) reikšme „neatsiskaitęs su kuo“ būdvardis *kaltas* yra keturvalentis:

N_D - Adj - (Dat) - (Acc) - (užAcc)

Senis kaltas (vaikui) (dūdelę) (už darbą) bk.

N_D - Adj - (Dat) - (Gen) - (užAcc)

Kaimynas kaltas (man) (pinigų) (už arkli) bk.

N_D - Adj - (Dat) - (Instr) - (užAcc)

Sesuo kalta (broliui) (rugiais) (už veršį) bk.

Būdvardis ***dékingas, -a*** (1) reikšme „reiškiantis ar jaučiantis padéką“ yra trivalentis:

N_D - Adj - (Dat) - (užAcc)

Petras dékingas (nepažistama-jam) (už pagalbą) bk.

Pavartotas perkeltine (2) reikšme „palankus, tinkamas“, šis būdvardis yra dvivalentis:

N_D - Adj - Dat

Dékinga veiklai dirva Ž.

Šių būdvardžių skiriasi ne tik sintaksinis, bet ir semantinis valentingumas.

Būdvardžio *kaltas, -a*, pavartoto (1) reikšme, SemVS yra Adj [P, Caus], Adj [P, Con]; pavartoto (2) reikšme – Adj [P, B, Con], o pavartoto (3) reikšme – Adj [P, B, Con, M]. Būdvardžio ***dékingas, -a***, pavartoto (1) reikšme, SemVS yra Adj [Pcp, B, M], o pavartoto perkeltine (2) reikšme – Adj [P, Fin].

3.1. Skirtingas sintaksinis valentingumas ne visada rodo, kad būdvardis vartojamas kita reikšme. Skirtingos SinVS gali būti tos pačios reikšmės paraleliniai modeliai. Jie gali būti sutraukiami į vieną modelį su alternacinėmis sintaksinių aktantų formomis, tarp kurių rašomas ižambus brūkšnys (/). Pvz., *palankus, -i* „tinkamas“ SinVS yra N_D - Adj - (Dat/Inf) (Kiekvienas augalas auga ten, kur yra *palankios (gyventi) (plg. gyvenimui) sąlygos* Ž). Būdvar-

¹¹ Sintaksinėse valentingumo struktūrose ir pavyzdžiuose fakultatyvieji aktantai pateikiami skliausteliuose.

¹² Jei sakinyje yra keli fakultatyvūs sintaksiniai aktantai, vienas jų sakinyje dažniausiai turi būtinai pasakytas. Pvz.: *Jonas kaltas t e v u i; Jonas kaltas p i n i g u*. Bet: * *Jonas kaltas*.

džio *kaltas*, -a „pasiskolinės ką nors“ SinVS yra N_D - Adj - (Dat) - (Acc/Gen) (*tėvas kaltas (kaimynui) (du litus / pinigų)* bk.). Būdvardžio *kaltas*, -a „neatsiskaitės su kuo“ SinVS yra N_D - Adj - (Dat) - (Acc/Gen/Instr) - (už Acc) (*senis kaltas (Jonui) (triuši / pinigų / obuoliais)* (už kepurę) bk.). Alternatyvūs sintaksiniai modeliai atitinka tą pačią SemVS (pvz., *palankus*, -i SemVS - Adj [P, Fin]).

3.2. Ta pati būdvardžio reikšmė galima ir tuomet, kai skiriasi tiek sintaksinis, tiek semantinis valentingumas. Tuomet yra nevienodai interpretuojama nusakomoji situacija. Pvz., būdvardis *kaltas*, -a „nusižengės, nusikaltes“ gali turėti dvi sintaksinio ir semantinio valentingumo struktūras:

(1) SinVS N_D - Adj - (délGen)

SemVS Adj [P, Caus]

Pvz.: *Tėvas* nebuvo *kaltas* (dél kaimyno nelaimės), bet vis dėlto jam kažkas sugnybo širdį bk.

(2) SinVS N_D - Adj - (Instr_{Pron})

SemVS Adj [P, Con]

Pvz.: (*Tuo*) ir *jis* yra *kaltas* Jb; *Aš (niekuo) ne kaltas* Vž; Tėvas badu juos marina, *jis* vienas *kaltas* (*viskuo*) Cv.

(1) sakinyje pasakoma konkreti nusižengimo priežastis, (2) sakiniuose pavartotas apibendrintos reikšmės įvardis neįvardija kaltumo priežasties.

Tačiau dažniausiai, kai skiriasi ir sintaksinis, ir semantinis valentingumas, būdvardžio reikšmės yra skirtinos.

3.3. Tarp būdvardžio SinVS ir SemVS galimi tokie santykiai.

3.3.1. Būdvardžio SinVS skirtinios

a) **SemVS taip pat skirtinios.** Būdvardis dažniausiai vartojamas skirtinomis reikšmėmis (išskyrius tokius atvejus kaip 3.2.).

(1) *ikyrus, -i*

a) „*ikyrintis*, erzinantis nuolatiniu prašymu, lindimu, kartojimu ko nors“:

Nebūk [tu] [P] (kitiems) [Pcp] ikyrus VI. N_D -Adj - Dat

Ramučio globa [Con] (jam) [Pcp] pasidarė jau nepakenčiamai ikyri M-Pt.

b) „*nuobodus*“: *Strijauskis [P] (t. y. knyga)* yra

ikyrus (skaityti) [Fin] Dk. N_D -Adj - (Inf)

(2) *parankus, -i*

a) „*patogus*“: *Dalgis [P] man [B] parankus* Ž. N_D -Adj - Dat

b) „*tinkamas*“: *Puodelis [P] parankus susipilti* [Fin] Ž. N_D -Adj - Inf

b) **SemVS ta pati.** Skirtingos SinVS funkcionuoja kaip paraleliniai modeliai.

(1) *atsparus, -i* „nepasiduodantis išorės veikimui“:

a. N_D -Adj - Dat Paukščio *krūtinė atspari vėjams* bk Adj [P, Con]

b. N_D -Adj - prieš Acc Paukščio *krūtinė atspari prieš vėją* Cv.

Bet: *karščiui atsparus metalas* bk.

* *metalas atsparus* prieš karštį bk.

(2) *atviras, -a* „nuoširdus, viską pasakantis“:

a. N _D -Adj - (Dat)	Aš (<i>tamstai</i>) esu <i>atvira</i> , nes žinau,
kad esi geras M-Pt.	Adj [Pcp, B]
b. N _D -Adj - (suInstr)	Matote, aš (<i>su jumis</i>) <i>atviras</i> ,
ponas Vainorai Avž.	
(3) <i>godus</i> , -i „daug norintis, gobšus“:		
a. N _D -Adj - Gen	<i>Veršis godus gérimo</i> Ž.	Adj [Pcp, Con]
b. N _D -Adj - Inf	<i>Veršis godus gerti</i> Ž.	
(4) <i>lygus</i> , -i „to paties didumo, gerumo; vienodas“:		
a. N _D -Adj - Dat	<i>Draugai man buvo lygūs arba už
mane aukštesni.</i> ¹³	Adj [P, Comp]
b. N _D -Adj - suInstr	<i>Vaikas lygas su senbernaru</i> bk.	
(5) <i>malonus</i> , -i „teikiantis džiaugsmo, geras, palankus“:		
a. N _D -Adj -(Dat)	<i>Ji (Mazariniui) nebus maloni</i> Dr.	Adj [Pcp, B]
b. N _D -Adj - (suInstr)	<i>Bernaras mokėjo būti malonus (su moterimis)</i> Knd.	
(6) <i>pajēgus</i> , -i „kuris daug pajégia, stiprus, tvirtas“:		
a. N _D -Adj - Dat	<i>Žmogus nepajēgus kūrybai</i> Ž.	Adj [P, Con]
b. N _D -Adj - Inf	<i>Žmogus nepajēgus kurti</i> Ž.	
(7) <i>rangus</i> , -i „vikrus, apsukrus“:		
a. N _D -Adj - (prieGen)	<i>Rangus (prie darbo) žmogus</i> DŽ.	Adj [P, Fin]
b. N _D -Adj - (Inf)	<i>Jis nerangus (dirbt) DŽ.</i>	
(8) <i>vertas</i> , -a „tinkamas, nusipelnęs“:		
a. N _D -Adj - Gen	<i>Jonas vertas paminėjimo</i> bk.	Adj [P, Con]
b. N _D -Adj - Inf	<i>Jonas vertas pamineti</i> bk.	
3.3.2. Būdvardžio SinVS ta pati.		
a) SemVS skirtingos. Būdvardis vartojamas skirtingomis reikšmėmis ir kiek-vienu atveju priklauso kitai semantinei grupei, bet jo sintaksinis valentingumas tokis pat. Plg.:		
(1) <i>artimas</i> , -a		
a) „panašus, beveik atitinkantis ką“: Toks <i>poelgis</i> [P] atrodė
<i>artimas išdavystei</i> [Comp] Avž.		N _D - Adj - Dat
b) „turintis glaudžių ryšių“: Kokia tai tauri, protinga, pačia savo
prigimtimi <i>tau</i> [B] <i>artima moteris</i> [P] Rdzv.		
(2) <i>imlus</i> , -i		
a) „gerai imantis, gabus“: <i>Jis</i> [Pcp] <i>imlus</i>
<i>mokslui</i> [Con] bk.		N _D - Adj - Dat
b) „lengvai priimantis“: <i>Dirvožemis</i> [P] <i>imlus drégmei</i> [Con] bk.		
(3) <i>kupinas</i> , -a		

¹³ J. Šukys (1998: 504) teigia, kad lyginant pagal ūgi vartojama prielinksniè konstrukcija *suInstr*, bet kai lyginama pagal vertę, kokybę, reikia rinktis *Dat*.

- a) „labai pilnas, su kaupu“: *Obelis* [P] šiomet buvo *kupina obuolių* [Con] Smn. N_D - Adj - Gen
- b) prk. „labai apimtas ko nors“: *Kupinas* gražiausiu *ispūdžiu* [Con] [...] grįzau
[aš] [Pcp] į mylimą gimtinę Vn.
- (4) *pilnas, -a*
- a) „visiškai užimtas, daug turintis“: *Gatvė* [P] *pilna dulkių* [Con] Ap. N_D - Adj - Gen
- b) prk. „apimtas, kupinas jausmo, ypatybės“: Ir vėl *Šimonis* [Pcp] *pilnas geros vilties* [Con] žvelgė į ateitį Smn.
- (5) *palankus, -i*
- a) „pritariantis, simpatizujantis, gera linkintis“: *Mums* [B] *palankus žmogus* [Pcp] DŽ. N_D - Adj - Dat
- b) „tinkamas“: *Salygos* [P] *palankios (gyvenimui)* [Fin] bk.
- (6) *reikalingas, -a*
- a) „be kurio negalima verstis, privalus“: *Vaikui* [B] *reikalinga priežiūra* [Con] bk. N_D - Adj - Dat
- b) „kurio reikia“: *Kiaulės* [P] *reikalingos šeriams* [Fin] Jb.
- (7) *turtingas, -a*
- a) „daug ko nors savyje turintis“: *Maistas* [P] *turtingas vitaminų* [Con] Ž. N_D - Adj - Gen
- b) „daug ko nors turintis“: *Juoziene* [B] *turtinga adatų* [Con] bk.
- 3.4. Skirtingi būdvardžiai gali turėti vienodą sintaksinį, bet skirtingą semantinį valentingumą, ir atvirkščiai: būdvardžių semantinis valentingumas gali būti vienodas, o sintaksinis - skirtinges. Galimi keli atvejai.
- 3.4.1. **Būdvardžių SinVS vienodos.**
- a) **SemVS taip pat vienodos.**
- (1) a. *Tauku* [Con] *kupina gelda* [P] Ž.
 b. *Grioviai* [P] *pilni žolės* [Con] Cv. N_D - Adj - Gen
 c. *Stiklinė* [P] *sklidina pieno* [Con] bk.
 d. *Maistas* [P] *turtingas vitaminų* [Con] Ž.
- Visiems šiemems būdvardžiamams būdinga bendra reikšmė „daug ko nors savyje turintis“. Žinoma, jų individualios reikšmės gali būti skirtinges, bet gali būti ir sinonimiškos (plg. *pilnas, sklidinas*).
- b) **SemVS skirtinges.**
- (2) a. *Jis* [P] *arklio reikalingas* Jb.
 b. *Ona* [B] *turtinga adatų* [Con] bk. N_D - Adj - Gen
 c. *Žmonės* [Pcp] *gobšūs (pinigų)* [Con] Ž.

Nors būdvardžių sintaksinis valentingumas vienodas, jų reikšmės yra visiškai skirtingos.

3.4.2. Būdvardžių SinVS skirtinės.

a) **SemVS vienodos.** Tokie būdvardžiai priklauso skirtingoms sintaksinėms klasėms, bet tai pačiai semantinei grupei.

- (3) a. N_D - Adj - Gen *Žmogus pilnas* pasiutimo bk.
 b. N_D - Adj - Dat *Vincas a bejingas* poezių bk.
 c. N_D - Adj - Instr *Brolis tikras* savo mirtimi bk. Adj [Pcp, Con]
 d. N_D - Adj - užAcc *Žmogus atsakingas* už savo
 pasirinktą kelią bk.

Šie būdvardžiai nusako asmens psichinį santykį su daiktu ar reiškiniu.

b) SemVS skirtigos.

Būdvardžiu reikšmės yra skirtinės, nes nusakomos skirtinės situacijos.

4. Taigi būdvardžio (panašiai kaip ir veiksmažodžio) reikšmių santykiai su jo valentingumu gali būti gana įvairūs. Jeigu būdvardžio sintaksinis valentingumas yra vienodas, skiriasi jo semantinis valentingumas, ir reikšmės yra taip pat skirtinges. Jei būdvardžio sintaksinis valentingumas skiriasi, gali skirtis ir jo semantinis valentingumas, be to, dažniausiai skirtinges yra ir būdvardžio reikšmės. Bet tą pačią būdvardžio SemVS gali atitiki ir kelios sintaksinio valentingumo struktūros, kurios paprastai funkcionuoja kaip paraleliniai modeliai, o būdvardžio reikšmė yra iš esmės ta pati. Gali būti kelių būdvardžių vienodas ir sintaksinis, ir semantinis valentingumas. Tuomet visiems šiembs būdvardžiams būdinga bendra reikšmė (jie priklauso tai pačiai semantinei grupei), ta reikšmė toliau gali būti detalizuojama. Tačiau kai būdvardžių sintaksinis valentingumas sutampa, semantinis valentingumas gali skirtis, tada būdvardžių reikšmės skiriasi, nes nusako skirtinges situacijas. Tokie būdvardžiai priklauso skirtingoms ir sintaksinėms klasėms, ir semantinėms grupėms. Galima sutikti su N. Sližienė (1995: 69), kad sintaksinis valentingumas, kuris kalbos vartotojui pirmiausia krinta į akis, vienas pats nerodo nei reikšmių tapatumo, nei jų skirtumo.

Gauta 1998 11 02

SUTRUMPINIMAI

Ap – Juozas Aputis
Avž – Jonas Avyžius

Blt	– Juozas Baltušis
bk	– bendrinė kalba
Cv	– Petras Cvirkas
Dk	– Simonas Daukantas
Dr	– Petras Dirgėla
DŽ	– Dabartinės lietuvių kalbos žodynas. Vilnius, 1993
Jb	– Jonas Jablonskis
Knd	– Saulius Tomas Kondrotas
Lnk	– Romualdas Lankauskas
Mč	– Jonas Mačiulis
M-Pt	– Vincas Mykolaitis-Putinas
Rdzv	– Bronius Radzevičius
Sv	– Jurgis Savickis
Smn	– Ieva Simonaitytė
Šk	– Antanas Škėma
Vl	– Motiejus Valančius
Vn	– Antanas Vienuolis
Vž	– Vaižgantas (Juozas Tumas)
Ž	– Lietuvių kalbos žodynas. T. I–XVII. Vilnius, 1968–1996.

LITERATŪRA

- A p r e s i a n 1974: Апресян Ю. Д. *Лексическая семантика*, Москва: Наука.
- B l u h m H. 1978: Über kommunikative Notwendigkeit und Valenz. – *Valence, Semantic Case and Grammatical Relations*. Ed. W. Abraham, Amsterdam: John Benjamins B.V., 9–21.
- DLKG 1994 – *Dabartinės lietuvių kalbos gramatika*. Red. V. Ambrazas, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
- DŽ 1993 – *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*. Vyr. red. St. Keinys, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
- F i x U. 1970: Zum Verhältnis von Syntax und Semantik im Wortgruppenlexem. – *WZ der Karl-Marx-Universität Leipzig*. GSR. 19(4), 483–501.
- H e l b i g G., Schenkel W. 1973: *Wörterbuch zur Valenz und Distribution deutscher Verben*, Leipzig: VEB Bibliographisches Institut.
- H e l b i g G. 1982: *Valenz-Satzglieder-Semantische Kasus-Satzmodelle*, Leipzig: VEB Verl. Enzyklopädie.
- H e l b i g G. 1992: *Probleme der Valenz – und Kasustheorie*, Tübingen: Niemeyer.
- J a k a i t i e n ē E. 1988: *Leksinė semantika*. Vilnius: Mokslas.
- J u n k e r K. 1969: Zur Valenz beim Adjektiv. – *WZ der Humboldt – Universität zu Berlin*. GSR. 18(2), 291–293.
- Ž I–XVII – *Lietuvių kalbos žodynas* 1–2, Vilnius: Mintis, 1968–1969; 3–6: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1956, 1957, 1959, 1962; 7–9: Mintis, 1966, 1970, 1973; 10–15: Mokslas, 1976, 1978, 1981, 1984, 1986, 1991; 16–17: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1995, 1996.
- S l i ž i e n ē N. 1986: Lietuvių kalbos veiksmažodžių valentingumas ir sintaksinė klasifikacija, – *Lietuvių kalbotyros klausimai* 25, 45–97.

- Sližienė N. 1994: *Lietuvių kalbos veiksmažodžių junglumo žodynas*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
- Sližienė N. 1995: Lietuvių kalbos veiksmažodžių valentingumas ir jo aprašymo principai, – *Lietuvių kalbotyros klausimai* 33, 54–74.
- Sommerfeldt K. E. 1971: Zur Valenz des Adjektivs. – *Deutsch als Fremdsprache* 8(2), Leipzig, 113–117.
- Starke G. 1973: Satzmodelle mit prädikativem Adjektiv im Deutschen. – *Deutsch als Fremdsprache* 10(3), Leipzig, 138–147.
- Šukys J. 1998: *Lietuvių kalbos linksniai ir prielinksniai: vartosena ir normos*, Kaunas: Šviesa.
- Tekoriene D. 1982: Sintaksinė semantika, jos nagrinėjimo metodai ir žodžių junginių semantikos problemos. – *Kalbotyra* 33(1), 132–139.
- Tekoriene D. 1983: Lietuvių kalbos būvardžio semantinis valentingumas. – *Kalbotyra* 34(1), 97–107.
- Valeckiene A. 1998: *Funkcinė lietuvių kalbos gramatika*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

BEDEUTUNG UND VALENZ DER ADJEKTIVE

Zusammenfassung

Im letzten Jahrzehnt sind viele Publikationen erschienen nicht allein zum Problem der Valenz der Verben, sondern auch zu dem der Adjektive.

Das Adjektiv als prädikatives Wort im Satz hat immer eine Leerstelle für ein Argument, d. h. für ein Ding, das den Träger der Eigenschaft ausdrückt – für das Deskript. Es gibt Adjektive, die zwei – oder auch mehr – Leerstellen für die Argumente des Prädikats haben. In diesen Fällen regiert das Adjektiv selber die Wörter, die Dinge ausdrücken, welchen das durch das Prädikat ausgedrückte Kennzeichen zugeteilt wird: es ist eine Beziehung – mit Ausnahme des Deskripts – die auf der Kongruenz des Adjektivs beruht.

Die Zahl der Leerstellen hängt von der Bedeutung des Adjektivs ab. Die entscheidende semantische Eigenschaft des Adjektivs ist eine bestimmte Anzahl von Leerstellen zu bedingen, die im Satze Wörter mit einer gewissen Bedeutung sowie deren Formen – oder ihre Entsprechungen – ein nehmen. Die Valenz bezieht sich auf drei Ebenen: auf die abstrakte Ebene der logischen Semantik und auf zwei konkrete Ebenen – auf die der syntaktischen bzw. der lexikalischen Semantik.

Die durch die Aktanten des Adjektivs ausgedrückten semantischen Funktionen bilden die semantische Valenz des Adjektivs, die durch die Struktur der semantischen Valenz (Sem VS) dargestellt werden kann. Der Anschluß an das Adjektiv obligatorischer Wortformen (oder ihrer Entsprechungen) heißt syntaktische Valenz des Adjektivs, die durch die entsprechende Struktur der syntaktischen Valenz (Sin VS) darzustellen ist. Die syntaktischen Aktanten des Adjektivs treten dabei als sprachliche Realisierung der semantischen Aktanten auf.

Da die Valenz des Adjektivs von seiner Bedeutung abhängt, können die Beziehungen der Bedeutungen des Adjektivs zu seiner Valenz ziemlich unterschiedlich sein. Wenn die syntaktische Valenz des Adjektivs einheitlich ist bei unterschiedlichen Bedeutungen des Adjektivs, kann sich seine semantische Valenz unterscheiden. Aber der gleichen Struktur des Adjektivs Sem VS können einige Strukturen der syntaktischen Valenz entsprechen, die gewöhnlich als parallele Modelle fungieren, wobei die Bedeutung des Adjektivs im Wesentlichen die gleiche bleibt. Manche Adjektive werden durch die gleiche syntaktische wie auch semantische Valenz

gekennzeichnet. In diesen Fällen weisen alle diese Adjektive die gleiche Bedeutung auf (sie gehören zur gleichen semantischen Gruppe) die weiterhin detailliert werden kann. Doch wenn auch die syntaktische Valenz der Adjektive übereinstimmt, kann sich die semantische Valenz unterscheiden, wobei sich auch die Bedeutungen der Adjektive unterscheiden, die unterschiedliche Situationen bezeichnen. Diese Adjektive gehören zu unterschiedlichen syntaktischen und semantischen Klassen bzw. Gruppen.